

Boekbeoordeling van *De ontvoogding van de tragische held* door Wilbert Smulders in *Spiegel der Letteren* 62, 2020 p. 94-97

Bordewijk, Reve en Lanoye gelezen met Lacan

Bart Vieveen, *De ontvoogding van de tragische held. Hamlet, Katadreuffe en Van Egters verkennen de grenzen van het bedreigde Vader-land.* (Psychoanalyse en Cultuur, 12.)
Prijs: € 33,90. Antwerpen/Apeldoorn: Garant, 2019. 340 p. ISBN 978-90-441-3701-9.

Aan het einde van Bordewijks roman *Karakter* komt Katadreuffe zijn vader Dreverhaven vertellen dat hij het tot advocaat heeft weten te schoppen, ondanks dat zijn vader hem zoveel mogelijk heeft tegengewerkt. Beroemd is de tournure die dan plaatsvindt, wanneer Dreverhaven zijn zoon antwoordt: 'Of meegewerkt, zei hij langzaam, èn duidelijk, èn schor, maar zacht'. Bart Vieveen stelt op de eerste bladzijden van zijn studie dat de theorie van Jacques Lacan 'een radicale veralgemenisering' is van het standpunt dat hier via Dreverhaven is verbeeld. Door wie is Katadreuffe 'iemand' geworden? Door zichzelf, of door zijn moeder, Dreverhaven, Stroomkoning en alle anderen in zijn omgeving? 'De psychische identiteit, door Lacan subject genoemd, is niet eigen aan de mens en ontstaat niet van

binnenuit, maar wordt bepaald van buitenaf door de Ander' (14). Dreverhaven is de fysieke vader van Katadreuffe, maar lacaniaans gezien is hij een belangrijk onderdeel van de 'vaderrol' die de Ander speelt als personificatie van de wet die de samenleving reguleert.

In de ideeën van Jacques Lacan is de vorming van de identiteit van het subject onverbreekbaar verbonden met de intersubjectieve patronen van het collectief, het geheel van normen en waarden die verankerd liggen in de taal en aldus de Wet constitueren. In die constellatie kiest het subject geen rol, maar krijgt hij er een toebedeeld, liever gezegd: wordt hij de drager (het subjectum) van de plek van de 'zoon' in het 'Vader'-land. De formele opzet en reikwijdte van Lacans psychoanalytische theorie maakt dat zij zowel het individu als het collectief betreft en dat zij dus naast psychologische meteen ook antropologische en cultuurfilosofische pretenties heeft. Vieveen zet de psychoanalytische cultuurfilosofie in om drie iconische literaire werken uit de moderne Nederlandse literatuur tegen het licht te houden. Hij wil 'aan de hand van een fictioneel subject dat ik als "tragische held" benoem, [onderzoeken] hoe de constellatie historisch gezien verandert die bepalend is voor de identiteitsontwikkeling van het subject en welke ontwikkeling daarin plaatsvindt met betrekking tot de vaderrol'. Zijn hypothese is dat de tragische held in de moderne

tijd een ontvoogdingsproces doormaakt, 'in een constellatie waarin de vaderrol steeds meer naar de achtergrond verdwijnt' (15).

Vieveen heeft de volgende drie fictionele subjecten gekozen: Katadreuffe uit F. Bordewijks *Karakter*, Frits van Egters uit Gerard Reves *De avonden* en Hamlet uit Tom Lanoyes *Hamlet versus Hamlet*. Op de achtergrond functioneren nog de fictionele subjecten uit twee andere iconische teksten, namelijk Orestes uit Aischylos' *Oresteia* en Hamlet uit het gelijknamige stuk van Shakespeare. Orestes vormt het beginpunt van de constellatie waarin het matriarchaat overgaat in het patriarchaat; de godin Athene redt Orestes uit de spiraal van bloedwraak en is zijn voorspraak bij Zeus om hem voor het gerecht te brengen, dat wil zeggen om hem te onderwerpen aan de in te stellen Wet, die voortaan als bovenpersoonlijk reguleringsmechanisme de normen en waarden zal bepalen, dat wil zeggen de vaderrol in de samenleving vervullen. De zonen schoven steeds hun vader opzij om hun rol over te nemen, een cultureel systeem dat eeuwenlang naar behoren functioneerde, maar bij het aanbreken van de moderniteit begon de filiatie te haperen. Shakespeares Hamlet wordt algemeen gezien als de eerste 'gefrustreerde zoon', als het symptoom dat de verticale structuur van de samenleving niet meer vanzelfsprekend is. De twijfel over welke normen dienen te gelden en wie ze moet handhaven, wordt de eeuwen erna steeds klemmender, iets wat volgens Vieveen in de afgelopen eeuw in Nederland goed is af te lezen aan de literaire verbeeldingen van de moderne (Katadreuffe), laat-moderne (Van Egters) en postmoderne (Lanoyes Hamlet) zonen. Hij onderzoekt hun houding tegenover hun vaders, die in hun fictionele werelden gepresenteerd worden als belichaming van de op dat moment heersende vaderrol.

Op de achtergrond van Vieveens aldus ondernomen interpretaties van *Karakter*, *De avonden* en *Hamlet versus Hamlet* figureren ook nog twee cultuurfilosofische teksten als kader: Pim Fortuyns *De verweesde samenleving* (1995) en Peter Sloterdijks *De verschrikkelijke kinderen van de nieuwe tijd* (2014). Fortuyns analyse van het haperen van de vaderrol komt sterk overeen met die van Lacan en Sloterdijk, maar in tegenstelling tot de andere twee wil Fortuyn de situatie in het 'Vader-land' niet alleen doorgronden, maar er ook in ingrijpen. Hij werpt zich op als de nieuwe 'vader' die met een beroep op de 'volkswil' de verticale vaderrol wil herstellen ('At your service'). Een wees is beroofd van de vader (en mist deze), een zoon heeft een vader maar ontworstelt zich aan diens voorgedij. Fortuyn is niet een van de zonen die zich de moeilijke vraag stellen hoe een samenleving met alleen zonen ingericht zou moeten worden, maar een wees die zich vermant om voor al zijn broertjes en zusjes de vader te gaan spelen. Het is al vaak naar voren gebracht dat de opkomst van het populisme in de eenentwintigste eeuw een reactie is op het proces van ontvoogding dat vanaf de jaren zestig de westerse wereld drastisch heeft veranderd. Waar dat vaak bij beschouwingen van erg globale aard blijft, weet Vieveen dat verband aanzienlijk te verhelderen door het aan de hand van iconische verhalen concreet te maken, met name doordat hij één tekst kiest uit de periode voordat het proces inzette (*Karakter*), één bij de aanvang ervan (*De avonden*) en één uit de periode dat dit proces de hele samenleving in zijn greep had (*Hamlet versus Hamlet*), al deze teksten consequent vanuit het eenmaal gekozen psychoanalytisch-cultuurfilosofisch kader behandelt en ze aldus uitvoerig interpreteert.

Bij een proefschrift met zo'n grote cultuurhistorische ambitie dat zich bovendien heeft vastgelegd op een complex en in hoge mate abstract conceptueel kader als dat van Lacan, houdt men z'n hart vast. Maar het resultaat is indrukwekkend. Niet alleen blijkt de keuze van teksten buitengewoon productief, maar wat deze hachelijke onderneming vooral overtuigend maakt is de vaardigheid waarmee Vieveen ze weet te interpreteren, zodanig dat

ze in het gekozen kader ineens gaan 'spreken'; spreken tot ons, niet-fictieve subjecten, die ons verweesd dan wel ontvoogd voelen — of allebei een beetje - omdat wij alledag in hetzelfde (schijn)gevecht om onze subjectieve identiteit zijn verwickeld als de personages waarover we lezen. Vieveens creatieve blik maakt dat ik *Karakter, De avonden* als *Hamlet versus Hamlet* op belangrijke punten voortaan anders zal lezen.

In Lacans optiek is het subject een 'open plaats', het is niet vanuit zichzelf iets, maar een platform waar het een fictieve constructie moet zien te fabriceren om zijn identiteit te funderen. Het moderne subject krijgt zijn identiteit daarom nooit rond, er blijft altijd een niet af te dichten gat bestaan, en daarom levert de verbeelding van dat subject altijd een 'tragische held' op. Er zijn volgens Lacan drie opties om te gaan met dat eeuwige gat in de ziel: de neurotische, de perverse en de psychotische. Deze drie opties vormen de structuur van Vieveens onderzoek.

'Normaal' is de neurotische positie; die komt erop neer dat het subject gelooft in de vaderrol, wat alleen maar kan doordat hij voortdurend verdringt dat dat fundament illusoir is. Shakespeares Hamlet is het model van die positie. Vieveen laat zien dat Katadreuffe een twintigste-eeuwse Hamlet is. Ook hij worstelt met zijn vader, wil hem uit de weg ruimen, maar beseft dat dat niet kan. Hij zit aan zijn vader vast en moet dat verdringen om het idee te hebben dat hij 'zichzelf is', zoals dat tegenwoordig heet.

Het gedeelte over *Karakter* zet Vieveen op bijzondere wijze kracht bij. Hij analyseert namelijk vier versies van Bordewijks verhaal over de vader-zoon-constellatie (de voorstudie uit 1928, de roman uit 1938, de tv-serie uit 1971 en de verfilming uit 1997) en laat aldus in klein bestek al het proces van ontvoogding zien dat hij in zijn hele betoog laat zien aan de hand van *Karakter, De avonden* en *Hamlet versus Hamlet*.

Als de vaderrol ondermijnd wordt, voldoet de 'normale', dat wil zeggen neurotische positie a la Katadreuffe niet meer. Vieveen laat zien dat Frits van Egters als zoon een bijzondere draai aan de constellatie geeft: hij loochent de vaderrol door voor zichzelf een ironische vaderrol te scheppen waarmee hij zijn vader belachelijk kan maken. Vieveen noemt dit de perverse positie tegenover de vaderrol. Hij betitelt Frits als de anti-Orestes. Frits blijft weliswaar nauwgezet binnen de symbolische orde die met de vaderrol gegeven is, maar scheidt daarbinnen een imaginaire vaderrol van eigen quasi-religieuze makelij, waarin God zijn getuige is, en kiest een positie op de rand van het neurotische.

Ook hier laat Vieveen zien dat een verhaal iconisch is omdat het raakt aan wat ons, moderne subjecten, direct aangaat: onze identiteit. Frits probeert een overlevingsidentiteit te scheppen. 'Het subject in de perverse positie schuift met veel overtuigingskracht een eigen pseudo-ethiek naar voren, waaraan de Ander zich dient te onderwerpen' (189). Hier legt Vieveen een verrassend verband met Kellendonks al even iconische 'oprecht veinzen' en opnieuw met Fortuyn, die de rol wil uitvoeren die Reve verbeeldt. Reve is ook 'at your service', maar blijft kunstenaar. Een subtiel, maar beslissend verschil.

Slotstuk en hoogtepunt van de studie is de interpretatie van Tom Lanoyes *Hamlet versus Hamlet*, die uitkomt op wat Vieveen de psychotische subjectpositie noemt. De constellatie van de vaderrol die de normen en waarden in de samenleving reguleert, staat of valt met verschillen, die het ongedifferentieerde kind worden opgelegd door het web van maatschappelijk-culturele verbanden (de Wet, de 'Vader') waarin hij terecht komt: ouder-kind, man-vrouw, goed en kwaad, schijnbaar-echt, kunst-werkelijkheid.

Het is in de tragiek van die splijting dat het subject zijn identiteit construeert als een ziel met meer gaten dan hij vingers aan zijn hand heeft. Als dat 'vader'-principe — dat niet bestaat maar als stilzwijgend afgesproken fictie dient om de boel boven de afgrond als het ware 'in de lucht te houden' - zodanig wordt ondermijnd dat de constituerende verschillen worden

aangetast, komt het subject in de psychotische positie terecht. Dit is wat er in de postmoderne tijd gebeurt, zo laat Vieveen zien aan de hand van Lanoyes versie van Shakespeares *Hamlet*.

In Shakespeares *Hamlet* staan de funderende differenties weliswaar al onder druk, maar ze blijven overeind. Vieveen laat zien dat Lanoye al die differenties opruimt. Hij haalt daartoe de geest van de nar Yorick naar voren als tweeling-'vader' van de geest van Hamiets vader. De verbeelding is er daardoor met de macht vandoor gegaan, de paranoia slaat aan alle kanten toe, Hamlet is androgyn, Laërtes is niet meer Hamiets tegenstander, maar zijn tweelingbroer, Ophelia is het voorwerp van incest en Claudius is een populistische powerpoliticus a la Fortuyn. Hamlet sterft niet bij Lanoye, maar er is ook geen Horatius meer die zijn wel en wee als 'Groot Verhaal' aan volgende generaties moet doorvertellen. Hamiets dolgedraaide rol is daar veel te gewoon voor, namelijk net als die van ieder ander.

Door de gekozen teksten, het conceptuele kader, de actualiteit van het thema en vooral de rijkdom aan interpretaties vind ik deze studie van groot belang. Ik heb niettemin een belangrijk punt van kritiek. Vieveen legt Lacans uiterst complexe en verstrekkende theorie nergens uit, wat de lezer die er niet al in is ingevoerd, voor problemen stelt. Met name de schema's die Vieveen geeft, zijn zonder toelichting eerder verwarrend dan verhelderend. Het is de vraag of het anders had gekund, maar nu dreigt deze belangrijke studie voorbehouden te blijven aan hen die al vertrouwd zijn met het jargon, waarvan Vieveen zich deskundig bedient, maar dat voor velen een obstakel zal blijven. Dat zou erg jammer zijn. Hierbij de oproep aan de auteur om te proberen elders zijn vondsten op toegankelijker wijze te presenteren.

Er wordt veel gesproken en geschreven over de vraag of de neerlandistiek maatschappelijk relevant is. Welnu, hier heb je een studie die die relevantie demonstreert. Die laat zien dat geduldige, creatieve en systematische bestudering van *fictie* belangwekkende perspectieven op onze samenleving aan het licht kan brengen, panorama's die in geen andere vorm dan fictie te vinden zijn. Maar dan moet je dus wel vastberaden zijn om mensen op te leiden in de vaardigheid om verhalen te laten spréken door hun ongrijpbaar-indirecte zeggingskracht te ontsluiten.

WILBERT
SMULDERS